ALISHER NAVOIY SHE’RIYATI

Tursunaliyeva Munisaxon Davronbek qizi
Farg’ona davlat universiteti Filologiya fakulteti
O’zbek tili yo’nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiy lirikasining tasavvufiy-falsafiy asoslari, janrlar rang-barangligi va badiiy san’atlari tahlil qilinadi. “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g‘azallarning mavzuviy tasnifi berilib, ishqi majoziy va ishqi haqiqiy, komil inson g‘oyalari yoritiladi. Tashbeh, talmeh, tazod, husni ta’lil kabi san’atlarning qo‘llanishi shoir g‘azali misolida ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Xazoyin ul-maoniy”, g‘azal, tasavvuf, ishqi majoziy, ishqi haqiqiy, komil inson, badiiy san’at.

Annotation. The article examines the Sufi-philosophical foundations, genre diversity and artistic devices of Alisher Navoi’s lyric poetry. It presents a thematic classification of the ghazals in the collection “Khazayin ul-maoni” and explains the ideas of earthly and divine love and of the perfect human being. The use of devices such as simile (tashbeh), historical allusion (talmeh), antithesis (tazod) and poetic aetiology (husni ta’lil) is demonstrated through an analysis of one of the poet’s ghazals.

Keywords: Alisher Navoi, “Khazayin ul-maoni”, ghazal, Sufism, earthly love, divine love, perfect human being, poetic devices.

Аннотация. В статье рассматриваются суфийско-философские основы, жанровое разнообразие и художественные приёмы лирики Алишера Навои. Дана тематическая классификация газелей из сборника «Хазойин ул-маоний», раскрываются идеи земной и божественной любви, а также совершенного человека. Использование таких приёмов, как сравнение (ташбех), историческая аллюзия (талмех), антитеза (тазод) и поэтическое обоснование (хусни таълиль), показано на примере газели поэта.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Хазойин ул-маоний», газель, суфизм, земная любовь, божественная любовь, совершенный человек, художественные приёмы.

Mumtoz adabiyotimizning cho‘qqisi hisoblangan Alisher Navoiy ijodi asrlar davomida insoniyat ma’naviy-ruhiy dunyosini boyitib kelayotgan ulkan xazinadir.[1] Hazrat Navoiy nafaqat buyuk shoir va davlat arbobi, balki islom falsafasi hamda tasavvuf tariqatining yirik namoyandasi ham edi. Shu sababli uning lirik merosini shunchaki dunyoviy his-tuyg‘ular ifodasi sifatida baholash asarning asl mohiyatini anglamaslikka olib keladi. Navoiy g‘azallarining tub zamiriga ilohiy ishq, Haq taoloning jamoliga intilish va tasavvufiy komillik g‘oyalari singdirilgan.[2]

Mumtoz she’riyatda, ayniqsa, tasavvuf adabiyotida g‘oyaviy maqsadni bevosita emas, balki ramzlar, majozlar va timsollar orqali ifodalash an’anasi mavjud bo‘lgan. Bu usul shariat va tariqat sirlarini begona ko‘zlardan asrash, ilohiy tushunchalarni inson idrokiga yaqinroq tilda tushuntirish ehtiyojidan tug‘ilgan. Navoiy lirikasida uchraydigan oshiq, ma’shuq, yor, may, xarobot, zulf va lab kabi timsollar o‘zining tashqi (majoziy) ma’nosidan tashqari, chuqur botiniy (haqiqiy) falsafiy-tasavvufiy yukka egadir.[3]

Alisher Navoiy ijodida tasavvuf g‘oyalari markaziy o‘rinni egallaydi. Uning g‘azallarida majoziy ishq orqali haqiqiy ishqqa (Allohga bo‘lgan cheksiz muhabbatga) o‘tish, nafsni tarbiyalash va ko‘ngil pokligi mavzulari yuksak badiiyat bilan kuylangan.[4]

[1]Mumtoz adabiyot va Navoiy ijodining umumiy bahosi uchun qarang: Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976.

[2]Navoiy g‘azallaridagi majoziy va haqiqiy ishq, tasavvufiy g‘oyalar talqini: Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961; Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

[3]Tasavvufiy ramzlar (yor, may, xarobot, zulf, lab) va ularning botiniy ma’nolari: Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007; shuningdek, ramzlarning izohi: Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

[4]Navoiy g‘azallaridagi majoziy va haqiqiy ishq, tasavvufiy g‘oyalar talqini: Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961; Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

Navoiy lirikasining janrlar rang-barangligi

Alisher Navoiy she’riyat maydoniga kirib kelgan davrda o‘zbek adabiyotida lirik turga mansub qasida, g‘azal, masnaviy, tuyuq, qit’a, ruboiy, musamman, tarkibband, tarji’band kabi janrlar shakllanish bosqichida edi.[5]

Alisher Navoiy she’riyatining gultojini “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti tashkil qiladi.[6] Kulliyotda eng ko‘p qo‘llanilgan janr, shubhasiz, g‘azaldir. Shoirning turkiy tilda bitilgan 2600 ga yaqin g‘azali ushbu kulliyotdan o‘rin olgan.[7] Navoiy g‘azallari faqat miqdor jihatidan emas, balki g‘oyaviy-badiiy ko‘lami jihatidan ham Sharq mumtoz g‘azalchiligining yuksak namunalari sirasiga kiradi.

Navoiy turkiy tildagi g‘azal janrini o‘ziga qadar mavjud an’analar asosida yanada yuksak bosqichga ko‘tardi. Forsiy g‘azalchilikning tajriba va yutuqlarini o‘rganib, uning eng yaxshi jihatlarini turkiy g‘azaliyot taraqqiyotiga xizmat qildirdi.[8] Shoir “G‘azalda uch kishi tavridir ul nav’” deb boshlanadigan bir qit’asida forsiy ustozlari Amir Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy nomlarini tilga olib, o‘z g‘azallarining yaratilishida bu ijodkorlar ko‘rsatgan ta’sirni alohida e’tirof etadi.[9] G‘azallaridagi irfoniy-ma’rifiy, ishqiy va rindona mavzular badiiy talqinining ildizlariga ishora qiladi.

Navoiy g‘azallarini mavzusiga ko‘ra shartli ravishda quyidagicha tasnif qilish mumkin:

[5]Navoiy davri janrlari, forsiy g‘azalchilik ta’siri va Navoiy qo‘llagan janrlar: Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976; Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961.

[6]“Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti, uning tarkibi va g‘azallar soni: Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy (“G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”). — Mukammal asarlar to‘plami, 3–6-jildlar.

[7]“Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti, uning tarkibi va g‘azallar soni: Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy (“G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”). — Mukammal asarlar to‘plami, 3–6-jildlar.

[8]Navoiy davri janrlari, forsiy g‘azalchilik ta’siri va Navoiy qo‘llagan janrlar: Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976; Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961.

[9]Navoiyning Xusrav Dehlaviy, Hofiz va Jomiyga e’tirof bildirgan qit’asi: Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987–2003.

Hamd g‘azallar:[10]

Zihi zuhuri jamoling quyosh kabi paydo,

Yuzung quyoshig‘a zarrati kavn o‘lub shaydo.

(“Navodir ush-shabob”, 1-g‘azal)

Na’t g‘azallar:

Ey mubashshar xaylig‘a xotam bani Odam aro,

Gar atar xotam, sen ul o‘kim, evur xotam aro.

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 6-g‘azal)

Oshiqona yoki ishqiy mavzudagi g‘azallar:

Tuni oshkom bo‘ldi-yu kelmas mening sham’i shabistonim,

Bu anduh o‘tidin har dam kuyar parvonadek jonim.

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 403-g‘azal)

Orifona yoki tasavvufiy-falsafiy g‘azallar:

Dema, ne sud erur o‘lmoq fano harlig‘a xos,

Yana ne sud kerak o‘zlugungdin esa xalos.

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 271-g‘azal)

Axloqiy-ta’limiy mavzudagi g‘azallar:

Sen o‘z xalqungni tuzgil, bo‘lma el axloqidin xursand,

Kishingga chunin kishi harjiza bo‘lma farzand.

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 115-g‘azal)

[10]G‘azallarning mavzuiy tasnifi va keltirilgan baytlar: Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy (“G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”). — Mukammal asarlar to‘plami, 3–6-jildlar.

Ijtimoiy mavzudagi g‘azallar:

Topmadim ahli zamon ichra bir andoq hamdame,

Kim, zamon osibidin bir-biriga aytishsa g‘am.

(“Navodir ush-shabob”, 576-g‘azal)

Rindona g‘azallar:

Soqiyo, tut bodakim, bir lahza o‘zumdin boray,

Shart bukim, har necha tutsang, labolab sipqoray.

(“Navodir ush-shabob”, 588-g‘azal)

Tabiat tasviri aks etgan g‘azallar:

Bulut hayvon zuloli bila tirguzdi havo jonin,

Sevunmak ashkidin shodob qildi sabza mujgonin.

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 440-g‘azal)

Hajviy mavzudagi g‘azallar:

Ul shayxki, minbar uza afsung‘a berur tul,

Shaytondur o‘zi, majlisining ahli suruk g‘ul.

(“Favoyid ul-kibar”, 377-g‘azal)

Navoiy o‘z oldiga turkiy she’riyatni janrlar jihatidan mukammal bir holatga keltirishni maqsad qildi va o‘z devonlarida 16 janrni muvaffaqiyat bilan qo‘lladi.[11] Ba’zi janrlarning turkiy adabiyotga kirib kelishi Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liq bo‘lsa, ayrimlarining keng ko‘lamdagi rivoji shoir adabiy faoliyati bilan bog‘liq.

[11]Navoiy davri janrlari, forsiy g‘azalchilik ta’siri va Navoiy qo‘llagan janrlar: Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976; Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961.

She’riyatning g‘oyaviy-falsafiy asoslari

Alisher Navoiy she’riyati shunchaki so‘z o‘yini yoki his-tuyg‘ular bayoni emas, balki chuqur falsafiy mushohadalar, ijtimoiy-siyosiy qarashlar va yuksak ma’naviy ideallar qomusidir. Shoir ijodining o‘zagini insonni ulug‘lash, uning ruhiy kamolotini ta’minlash va jamiyatda adolat o‘rnatish g‘oyalari tashkil etadi.[12]

Ishqi majoziy (dunyoviy sevgi). Bu — insonning insonga bo‘lgan pokiza, samimiy muhabbatidir. Navoiy go‘zallikni, yor jamolini va uning hijronidagi iztiroblarni kuylar ekan, buni yuksak odamiylik mezoni deb biladi. Zero, dunyoviy sevgini his etmagan qalb ilohiy sirlardan uzoqdir.[13]

Ishqi haqiqiy (ilohiy ishq). Shoir falsafasida dunyoviy muhabbat ilohiy muhabbatga o‘tish uchun bir ko‘prik vazifasini o‘taydi. Tasavvufiy ramzlar (yor, may, soqiy, zulf) orqali Navoiy Yaratganga bo‘lgan cheksiz intilishni, ruhning o‘z asliga qaytish arzusini ifodalaydi. Uning g‘azallarida oshiq — solik (haqiqat yo‘lchisi), ma’shuq esa mutloq go‘zallik egasi bo‘lgan Allohdir.[14]

Komil inson konsepsiyasi. Navoiy she’riyatining markazida Inson turadi. Shoir insonni borliqning gultoji, yaratilishning oliy maqsadi deb hisoblaydi. Navoiy o‘z asarlarida ma’nan pok, nafsini jilovlay olgan, ilm va adab bilan bezangan inson obrazini yaratdi. Komil inson — bu faqat o‘zini o‘ylamaydigan, balki butun borliqqa, o‘zgalarga yaxshilik sog‘inuvchi shaxsdir.[15]

[12]Navoiyning insonparvarlik va komil inson qarashlari: Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987–2003; Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

[13]Navoiy g‘azallaridagi majoziy va haqiqiy ishq, tasavvufiy g‘oyalar talqini: Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961; Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

[14]Tasavvufiy ramzlar (yor, may, xarobot, zulf, lab) va ularning botiniy ma’nolari: Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007; shuningdek, ramzlarning izohi: Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

[15]Navoiyning insonparvarlik va komil inson qarashlari: Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987–2003; Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

Navoiy she’riyatining badiiy san’atlari

Shoir o‘z g‘azal va dostonlarida fikrning ta’sirchanligini oshirish uchun Sharq she’riyatining eng murakkab badiiy san’atlaridan unumli foydalangan:[16]

Tashbeh (o‘xshatish). Navoiy o‘xshatish yaratishda takrorlanmas mahorat egasidir. U yor jamolini quyoshga, zulfini tunga, ko‘z yoshlarini daryoga o‘xshatish an’anasini yangi, kutilmagan tashbehlar bilan boyitdi.

Talmeh (tarixiy ishora). Shoir o‘z she’rlarida o‘quvchiga tanish bo‘lgan tarixiy voqealar, afsonalar yoki diniy qissalarga (masalan, Yusuf va Zulayho, Farhod va Shirin, Muso va Iso mo‘jizalari) ishora qiladi. Bu esa baytning ma’no qatlamini chuqurlashtiradi:

Yusufi gul dahr bozorida davron ko‘rsatib,

Ko‘z ochib-yumguncha bu bozorni barbod ayladi.

Tazod (zidlash). Hayot va mamot, shodlik va g‘am, visol va hijron kabi qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo‘llash orqali lirik qahramonning ruhiy holatini dramatik tarzda ifodalaydi.

Husni ta’lil (go‘zal sabablantirish). Tabiat hodisalariga poetik, xayoliy va go‘zal sabablar ko‘rsatish san’ati. Masalan, bahorda gullarning ochilishini yorning kelishidan shodlanish deb talqin etadi.

Ihom va tajnis. So‘zlarning shakldoshligi (omonimligi)ga asoslangan bu san’atlar orqali Navoiy so‘z o‘yinining oliy namunalarini (ayniqsa, tuyuqlarda) namoyish etgan.[17]

[16]Badiiy san’atlar (tashbeh, talmeh, tazod, husni ta’lil, ihom, tajnis) va ularning Navoiy ijodidagi qo‘llanishi: Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961; so‘zlar izohi uchun: Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

[17]Badiiy san’atlar (tashbeh, talmeh, tazod, husni ta’lil, ihom, tajnis) va ularning Navoiy ijodidagi qo‘llanishi: Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961; so‘zlar izohi uchun: Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

G‘azal namunasi va tahlili

O‘zga bo‘ldi yoru mehri manga boqiydur hanuz,

Notavon ko‘nglumda ul oy ishtiyoqidur hanuz.

Garchi o‘zga yor istar xotirim, bordur valek,

Jon anga manzil, ko‘ngul oning visoqidur hanuz.

G‘ayr ishqi ko‘nglum evinda nechuk qilg‘ay nuzul,

Kim xayoli maskani ko‘zim ravoqidur hanuz.

Ishq ila may tarkin, ey nosih, ne nav’ aylay qabul,

Kim ko‘ngulga orzu ul turfa soqiydur hanuz.

Furqat o‘ti dofii dog‘ o‘rtamakdur demakim,

O‘rtagan jonim ul oy dog‘i firoqidur hanuz.

Charx yolg‘uz qilmadi Farhod qonin lolazor,

Lola qonin to‘kkuchi oning nifoqidur hanuz.

Ey Navoiy, garchi meni mehrsiz der erdi yor,

O‘zga bo‘ldi yoru mehri menda boqiydur hanuz.

G‘azalning bosh g‘oyasi — ishqda sadoqat va vafodorlik. Lirik qahramon yorning o‘zgani tanlaganidan, uning bevafo va mehrsizligidan kuyib-yonadi, biroq uni aslo qoralamaydi. U o‘z sevgisini taqdirning har qanday sinovidan ustun qo‘yadi.[18]

Tasavvufiy nuqtayi nazardan, asarda Mutloq Haqiqat (Alloh) yo‘lidagi oshiq (solik) ruhiyati tasvirlangan. Dunyoviy munosabatlarda odamlar ko‘pincha javob tariqasida mehr kutishadi, ammo ilohiy ishq shartsizdir. Oshiqning qalb uyi shunchalik pok va yor xayoli

[18]Keltirilgan g‘azal tahlili: Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy (“G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”). — Mukammal asarlar to‘plami, 3–6-jildlar; Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961.

bilan to‘liqki, u yerga boshqa hech qanday dunyoviy o‘tkinchi havas (g‘ayr ishqi) kira olmaydi. Nasihatgo‘y (nosih)larning aqlga tayangan o‘gitlari qalb amri oldida ojiz qoladi.[19]

Charx yolg‘uz qilmadi Farhod qonin lolazor,

Lola qonin to‘kkuchi oning nifoqidur hanuz.

Bu baytda Sharq poetikasining ikki yuksak san’ati — talmeh (Farhod obraziga ishora) va husni ta’lil (go‘zal sabablantirish) mukammal tarzda birlashgan. Tabiatdagi lola gulining qizilligini biologik omil bilan emas, balki Farhodning to‘kilgan haqqoniy muhabbat qoni bilan bog‘lash — Navoiy badiiy tafakkurining naqadar yuksak ekanini ko‘rsatuvchi yorqin misoldir.[20]

Xulosa

Alisher Navoiy she’riyati — chuqur falsafiy ma’nolar, yuksak odamiylik fazilatlari va ona tilimizning cheksiz imkoniyatlarini o‘zida jamlagan ulkan ma’naviy xazinadir. Shoir ijodida kuylangan ishq va vafodorlik g‘oyalari inson qalbini yuksaltirishga, uni ma’nan poklashga xizmat qiladi. U o‘z g‘azallarida inson qadrini o‘zgalar dardi bilan yashash va jamiyatga foyda keltirish bilan o‘lchaydi. Shu bilan birga, Navoiy turkiy tilning boyligini dunyoga isbotlab, uni yuksak adabiyot darajasiga olib chiqdi va mumtoz badiiy san’atlarning eng go‘zal namunalarini yaratdi. Xulosa qilib aytganda, Navoiy merosi faqat o‘tmish obidasi emas, balki bugungi va kelajak avlodlar tarbiyasi uchun ham hamisha dolzarb bo‘lgan umumbashariy qo‘llanmadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987–2003.

[19]Tasavvufiy ramzlar (yor, may, xarobot, zulf, lab) va ularning botiniy ma’nolari: Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007; shuningdek, ramzlarning izohi: Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

[20]Badiiy san’atlar (tashbeh, talmeh, tazod, husni ta’lil, ihom, tajnis) va ularning Navoiy ijodidagi qo‘llanishi: Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961; so‘zlar izohi uchun: Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

2. Navoiy A. Xazoyin ul-maoniy (“G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”). — Mukammal asarlar to‘plami, 3–6-jildlar.

3. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. — Toshkent: Fan, 1961.

4. Haqqul I. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

5. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976.

6. Navoiy asarlari lug‘ati. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.